

Hellen ve Roma Toplumlarında Tuvalet ve Temizlik

Hatice P. Erdemir*

İnsanın günlük yeme içme ihtiyaçlarının bir sonucu olarak sindirimden sonra atık maddelerin vücuttan dışarı atılması tabii ve biyolojik bir ihtiyaçtır. Ancak insan dışkısının aynı zamanda necis ve insan sağlığı için tehdit oluşturduğu düşüncesinin yakın geçmişte ortaya çıktığını düşünmek de doğru görünmemektedir. Eski Çağ'da tespit edilebildiği kadarıyla Mısır,¹ Mezopotamya ve Küçük Asya'da² yaşamış olan toplumlarda insanların temiz olan olmayan kavramlarını ayırt ettiklerini, suyu yerleşim alanlarına kadar getirdiklerini göstermektedir. Daha da önemlisi artık belli bir dönemden itibaren insanoğlunun "tuvalet ve temizlik" kavramlarını esas alan belli bir tuvalet kültürüne tedrici olarak ulaştığı anlaşılmaktadır. Tek tanrılı dinlerin de bu açıdan temizliğe önem verdikleri ve Eski Çağ'ın önemli bir devresinde insanoğluna gönderilen Eski ahitte, "Kapınızın dışında gideceğiniz, yeri belirlenmiş bir alanınız olacak. Araç gereçlerinizle bir kürek alacaksınız dışarıda hacet giderdiğinizde, bir çukur açıp onu örteceksiniz" denilerek tuvalet kültürü ile ilgili yazılı bir bilgi günümüze ulaştırılmış olmaktadır.³

Tuvalet aynı zamanda iyi bir kanalizasyon sistemine de ihtiyaç duymaktaydı. Tuvalet ve kanalizasyon şebekesi izlerine ilk olarak Mısır,⁴ Mezopotamya, İndus Vadisi, Küçük Asya⁵

* Doç. Dr. Hatice P. Erdemir

Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Manisa.
haticeerdemir@yahoo.com.tr, erdemirh@hotmail.com

¹ Herodotos, "Mısır'da kadın ve erkeklerin diğer toplumların tersine davrandıklarını, kadınların ayakta işediklerini erkeklerin ise oturarak bu ihtiyaçlarını giderdiklerini" belirtmektedir. *Bk.* Herodotos II. 35.

² Hititler döneminde temizlik konusunda *bk.* Ünal 1990, 208-223; Ünal 1992, 186-207.

³ Deuteronomy 23:12-14, (v.14). Tabiatla pek çok hayvan da dışkısını bu şekilde saklamaktadır. Necis bir hayvan olan kedi bile özellikle idrarını ve dışkısını yaptıktan sonra toprakla üstünü örtmekte ve ardından toprağın üzerinde dışkı ve kokusunun kalıp kalmadığını kontrol edersine toprağı koklamaktadır.

⁴ Valbelle 1992, 115. MÖ II. yüzyıla tarihlenen en eski akaçlama ve lağım döşemeleri, Küçük Asya'da Yazılıkaya'da, Tel Halaf'da, Alaca Hüyük'te, Zincirli'de, Arslantaş'ta bulunmuştur. Çoğunluğu saray veya varlıklı ailelerin evlerinde tespit edilen lağım tertibatlarının farklı zamanlarda ve farklı tekniklerle düzenledikleri anlaşılmaktadır. Alacahöyük tabakasındaki lağım tesisatında kil borular kullanılmışken, Arslantaş'ta dikdörtgen kireçtaşı taşlar kesilerek düzenlenmiş ve lağım kanallarının içi asfaltla kaplanmıştır. Tel

ve Girit ve Miken uygarlıklarında rastlanmaktadır. Ancak bunların sadece saraylar ve büyük yapılar gibi soylu ve yönetici sınıflara ait binalarda tespit edilmiş olmaları tuvaletlerin bir anlamda bina içlerinde lüks bir alan oluşturduğunu ifade etmektedir. Bu tek örneklerin bulunduğu ortamlarda ise genel kullanım için yapılmış tuvalet örneklerine rastlanmaması yine tuvalet alanının mimari açıdan kullanımının ve temizliğinin ayrı bir külfet oluşturduğunu dolayısıyla da ev çevresinde çok sayıda hizmetçi ve temizlikçisi bulunan zenginlere özgü olduğunu ortaya koymaktadır.⁶

En eski yerleşim alanlarında muhtemelen temellerini bulabileceğimiz tuvalet ve kullanımına ait belirgin örnekler Hellen ve Roma toplumlarında görülebilmektedir.

Hellenlerde Tuvalet ve Temizlik

Arkeolojik bulgular ve yazılı kaynaklar, Hellenlerde tuvalet anlayışının varlığına işaret etmektedir. Hellen toplumunda tuvalet eğitiminin çocuklar için küçük yaşta başlatıldığı, bebekler için pişmiş topraktan üretilmiş lazımlıklar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Atina'daki Agora Müzesi'nde bulunan yüksek bir oturak tarzında pişmiş topraktan yapılmış olan lazımlık ve yine Londra'da British Museum'da sergilenen ve MÖ 440'lara tarihlenen bir *khous*⁷ üzerinde bir bebeği aynı tarzda bir lazımlık üzerinde tasvir eden resim Hellenlerin tuvalet eğitimine verdikleri önemi ortaya koymaktadır. Temelde iki bölümden oluşan bu lazımlıklar, bir oturak tarzında imal edilmişti. Üst kısmı yukarı doğru genişleyen ve bir yanından da bebeğin bacaklarının aşağı sarkıtılarak düşmeden rahatlıkla yukarıdan aşağı doğru lazımlığın içine oturtulmasını sağlayan bir bölümdü. Bebeğin üstüne oturduğu uzun ayak kısmının ise bir deliği bulunmaktaydı.⁸

Halaf'takiler ise yine diğerlerinden farklı olarak yapı ustalarının becerisini ortaya koymaktadır. *Bk.* Naumann 1991, 206-211. Ayrıca *bk.* Gülbay 2003, 29. Eskiçağ'da medeniyet merkezlerinde tuvalet ve lağım tertibatlarının ilk örnekleri için ayrıca *bk.* Horan 1996, 3-6 vd.

⁵ Bu konuda Sevimli, Hititler döneminin önemli şehirleri olan Boğazköy, Alacahöyük ve Alishar'da Anadolu'da banyo ve müstemilatının ve iyi bir kanalizasyon şebekesinin bulunduğu anlaşılmaktadır ancak tuvalet bulunduğu dair çok kesin deliller bulunmadığını belirtmektedir. (*bk.* Sevimli 2005, 20-21). Ancak Büyükkale'de BK IVc katında dört odalı bir evde kazı yapmış olan Neve'nin odalardan birini tuvalet olarak düşündüğü görülmektedir. (*bk.* Ünal 1990, 206-207; Şahinbaş Erginöz 1999, 120-122). İlerleyen dönemde, Arslantaş ve Zincirli'deki sarayların banyo bölümlerinde ortada bir delik ve tuvalet taşının oturtulduğu dört kaide, bu şehirlerdeki saraylarda oturak şeklinde tuvaletlerin bulunduğu şeklinde yorumlanmıştır. Naumann 1991, 212. 8. yüzyılda Urartular döneminde ise Anadolu'da tuvaletlerin varlığı ortaya konulmuştur. *Bk.* Belli 1989, 65-88; Belli 1997; Belli 2001, 178; Sevimli 2005, 20-21.

⁶ *Bk.* Horan 1996, 3-6, Gülbay 2003, 1-3.

⁷ *Khous*: Hellen Çağı'nda çocukların belli bir yaşa geldikten sonra, her yıl düzenlenen bir festivale katılarak, festivalin sonuncu günü kendilerine hediye edilen içki kaplarıdır. Belirli yaştaki çocuklar festivalin son günü, kendilerine hediye edilen üstleri çocukluk günlerine ait figürlerle bezenmiş bu kaplardan şarap içerlerdi. *Bk.* Jenkins 1993, 12-13; Deighton 2000, 19; Harris 2003, 60 vd.

⁸ Deighton 2000, 19.

Ancak yine de Hellen çağında tuvalet ihtiyacı tam anlamıyla belirli bir mekânda gerçekleştirilen bir iş değildi. Aristophanes, yetişkinlerin tuvalet ihtiyaçlarını hemen kapının dışında giderdiklerini, bazen bebeklerin de kapının dışına tutulduklarını anlatmaktadır.⁹ Antik Hellen Çağı'nda bazen evin dışında bahçe kenarında bir yerde eve ait bir tuvalet bulunabilirdi ve burası sadece düz bir oturma yerinden oluşurdu. Ayrıca bu dönemde oturak tarzında yapılmış gereçler de bu amaçla kullanılmaktaydı. Erkeklerin kullandıkları amisler kulplu olarak pişmiş toprak veya metalden imal edilirler ve evlerde diğer eşyalarla birlikte duvarlara asılı dururlardı.¹⁰ Biçimleri günümüzdeki minik tombul kavanozlara benzeyen bu kapların ön kısmında bir delik bulunmaktaydı. Hellen toplumunda evlerde pek çok işin yapılmasında hizmetçiler ve kölelerden faydalanılmaktaydı. Bununla birlikte evin bu emektarlarından oturağı getirmesini istemek pek de nazik bir davranış olarak görülmezdi. Bu ihtiyaç için odadan bir başka odaya geçilir veya evin dışına çıkılırdı. Kadınlar ise skaphion adı verilen ve kullanımı daha kolay kayak şeklinde kaplarda ihtiyaçlarını giderirlerdi. Amis ve skaphionlara yapılan hacetler dışarıya atılırdı. Caddede, sokakta sıkışmış ve sabrı taşmış bir kişi atılmış bir çanak, çömlek parçasını da bu amaçla kullanabilirdi.¹¹

Bunlardan başka, yaygın olmadığı düşünülmeyle birlikte Atina'da bir halk tuvaletinin ortaya çıkarılması, en azından genel kullanım için Hellen çağında tuvalet kültüründe önemli bir başlangıcın yapıldığının bir göstergesi olarak görülebilir. Atina şehrinde, MÖ 2. yüzyıldan sonraya tarihlenen umumi tuvaletin duvarları sıvalıdır ve tabanında ise pişmiş topraktan yapılmış kanallar bulunmaktadır. Ancak bu kanalların atıkları uzaklaştırmak için mi, temiz suyu tuvalete taşımak için mi, yoksa her iki amaçla mı tabana döşedikleri bilinmemektedir.¹²

Hellenistik dönemde tek ve yaygın olmayan örnekler olarak Pella, Priene, Delos, Antioch (Antakya) ve Alexandria'da su sirkülasyonu ve atık kanalizasyon sistemine sahip tuvaletler tespit edilmiştir. Antioch'daki tuvaletin atıklarının Orontes (Asi) Nehri'ne aktığı anlaşılmaktadır ki, her ne kadar Hellenistik dönem için bu tuvaletler fevkalade örnekler olsalar da çevreye hastalık saçmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.¹³

Hellen Çağı'nda genel olarak evlerde kullanılacak olan su kadınlar ve hizmetçiler tarafından çeşmelerden taşınmaktaydı ve tuvalet ihtiyacının giderilmesinden sonra da su

⁹ Aristophanes, *Bulutlar*, (1384). *Bk.* Deighton 2000, 18.

¹⁰ Aristophanes, *Eşek Arıları*, 810; Deighton 2000, 19; Ayrıca *bk.* Blank 1999, 54.

¹¹ Deighton 2000, 19. Ayrıca *bk.* Blank 1999, 54; Gülbay 2003, 5.

¹² Deighton 2000, 20. Eskiçağ'da hastalıklar için *bk.* Palaz Erdemir 2008, 852-879.

¹³ *Bk.* Oxford Classical Dictionary, *sanitation* maddesi.

kullanılmaktaydı. Hellenler, arkalarını temizlemek için su ve sünger kullanmaktaydı.¹⁴ Tuvalet ihtiyacı sonrası temizlikte her ne kadar su ve sünger kullanılsa da bunun günümüz ölçülerinde hiç de yeterli bir temizlik sağlamayacağı anlaşılabilir. Ayrıca süngerlerin ortak kullanıldığı da düşünüldüğünde Eski Çağ'da insanların hijyen sağlama konusunda bilgisiz ve yetersiz olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu dönemde insanların tuvalet temizliğinden sonra ellerini yıkayıp yıkamadıkları ve suyla birlikte başka bir temizlik maddesi kullanıp kullanmadıkları da bilinmemektedir. İnsan dışkısının hastalık sebebi olabileceği düşüncesinin oluşmadığı ve suyun tabii kaynaklardan ya da şehrin ortak çeşmelerinden taşınarak sağlandığı bu ortamda büyük bir ihtimalle tuvalet sonrası eller yıkanmamaktaydı ya da muhtemelen buna önem verilmemekteydi.¹⁵

Bütün bu ifadelerimizden Hellen Çağı'nda şehirlerin mimari unsurlarının belirli standarda kavuşmuş olmasına rağmen, bu mimari bütünlüğün içerisinde, tuvaletin evin ya da şehirlerin kesin olarak bir mimari parçası hâline gelmedikleri anlaşılmaktadır. Hellen toplumu, münferit evlerle birlikte, savunma için kaleler, savunma sistemleri, agoralar, kutsal alanlar, tapınaklar, resmi binalar, tiyatrolar, gymnasion, stadionlar ve çeşmeler gibi ortak sosyal yapıların inşasına önem vermişlerdi. Ancak bu fevkalade yapıların içerisinde tuvaletin yer almaması çok önemli birkaç mimari inceliğin hâlen eksik olduğu şeklinde yorumlanabilir. Öncelikle tuvaletin ev ya da şehir içerisinde ayrı bir oda hâline getirilmesi, alelade bir mimari oda tasarımıyla gerçekleşemezdi. Çünkü kapalı bir mekân içerisinde tuvaletin, atıkları temizleyebilecek ve yerleşim alanından uzaklaştırabilecek bir atık su mekanizması ile temizlenme suyunu içeriye taşıyabilecek bir sisteme ihtiyacı vardı ki bunlar fevkalade bir mühendislik tasarımı gerektirmekteydi. Ayrıca evlerde veya şehir meydanlarındaki tuvaletlerde havalandırmanın da iyi tasarlanması gerekmekteydi. Elbette Hellen Çağı'ndaki tek bir örnekle Atinalılar'ın tuvaleti mekân olarak tasarladıklarını anlıyoruz. Ancak bu mekânın yaygınlaşmaması, Hellenlerin tuvaleti yapacak mühendislik elemanlarını yeterince kullanamadıklarını ve gerek konut içinde gerekse şehirlerde tuvaletin inşasının ayrı bir maliyet oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Suyun evlere insanlar tarafından taşınması ise böyle bir mekânın ev içinde çok büyük bir pislik ve koku meydana getireceğinin başka bir göstergesidir.¹⁶

¹⁴ Aristophanes, *Arılar*, Deighton 2000, 18-19. Wycherley de Helen çağında evlerin şehrin çeşmelerine bağlı olduğunu ve evin ihtiyacı olan suyun sarnıçlarda toplandığını belirtmektedir. Wycherley 1991, 169. Hellen Çağı'nda çeşmeler ve işlevleri hakkında Wycherley 1991, özellikle bk. 177-187.

¹⁵ Wiegand 1904, 294 vd. ve dipnot 74; Chamonard 1922, 181-190; Robinson 1938, 205.

¹⁶ Wycherley'in, Hellen Antikçağı'ndaki şehirlerden bahseden kitabında tuvaletler yer almamaktadır. Bk. Wycherley 1991.

Roma Toplumunda Tuvalet ve Temizlik

Roma toplumunda Hellenlerde olduğu gibi, evlerde, ortasında delik bulunan iskemle biçimindeki oturaklar (*sella pertusa*) ya da basit kil kaplar ve oturaklar (*matellio, lasanum*), sıradan insanların bir numaralı temizlik aracı işlevini görürdü.¹⁷ Kullanımdan sonra kap genel bir fosseptiğe ya da doğruca pencereden sokağa boşaltılırdı. Geceleri lağım çukurları, paralarını şehrin ödediği temizlik işçileri tarafından boşaltılır ve arabalarla taşınırdı. Gösteriş meraklı Romalılar, rahat bir yerde ihtiyaçlarını gidermek ve statülerini ön plana çıkarmak için altın veya değerli metal ya da mücevherlerden çanaklar da yaptırırlardı. İskenderiyeli Aziz Clement, bu sebeple I. yüzyılda zenginlerin müsrifliğine karşı feryat etmişti. Lüks oturaklara sahip olanlar özellikle dikkati çekmekteydi. Oturak üretim sektörü konusunda Cicero'nun da kendine özgü fikirleri vardı. Hangi oturağın Korint'teki hangi işlikte yapıldığını, yalnızca kokusuna bakarak söyleme yeteneğine sahip olduğunu ileri süren iş erbabının zevkini değerlendirilmekteydi.¹⁸

Yoksul ya da sarhoş Romalılar, *insula* ya da çok kiracısı bulunan büyük binaların merdivenlerinde bulundurulan genel oturaklardan birini tuvalet olarak kullanırlardı. Tuvalet ihtiyacı olan kişi, ortada kimse yokken bir köşeye çömeliverirdi. Bu uygulamanın apartman sakinlerince hoş karşılanmadığını tahmin etmek güç değildir. "İşeyecek bir kabım bile yok!" deyiminin kökeni herhâlde bu olmalıdır.¹⁹

İdrar kaplarını pencereden dışarı fırlatma şeklindeki Roma uygulaması kolay bir uygulama olarak yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Birçok insan, kabın kasıtlı ya da kasıtsız olarak sokağa boşaltılmasının kurbanı olabilmisti. Kurban, zararlarını karşılaması için zanlıyı mahkemeye verebilirdi. Üstlerine düşen dışkılar sebebiyle oluşan tıbbî harcamalar ve işe gidememeleri yüzünden o gün ve izleyen günlerdeki ücret kaybı da zanlılardan tahsil edilmekteydi. Suçlu her zaman belirlenemediğinden, cezalar kabın boşaltıldığı binada oturan bütün kiracılardan ortaklaşa tahsil edilirdi. Oturakların evlerin pencerelerinden boşaltılmasının yol açtığı kargaşa, dönemin eserlerinde de ifadesini bulmaktadır. Juvenal tarafından yazılan üçüncü satır, bu yaygın olayı "bilinmeyen tepelerden gümbür gümbür inen fırtına" şeklinde tanımlamaktadır.²⁰

¹⁷ Horan 1996, Blank 1999, 79; Sevimli 2005, 58.

¹⁸ Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996, 6-20.

¹⁹ Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996, 6-20.

²⁰ Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996, 6-20.

Roma evlerinde tuvalet, banyo ve mutfak eve girenlere koku yapmaması için genellikle evin bir kanadına veya köşesine yapılırdı.²¹ Bu evlerde banyonun ve mutfağın sulu atıklarının da tuvalet (*latrina*) kanallarına akıtıldığı anlaşılmaktadır. Evin atık su borusu, klozetin altından geçirilerek döşenirdi. Büyük evlerde çok sayıda köle bulunduğundan tek bir ailenin yaşadığı evlerde bile ev halkının kalabalık olması, evlerdeki tuvaletlerde birden fazla oturağın yapılmasına sebep olmuştur.²² Ostia'daki Diana evinde bir tuvalet ve mutfağın yan yana olabileceği düşünülmektedir. Evin doğu ve güney cephelerinde pencereler bulunmasına karşın, tuvaletin bulunduğu kısımda sadece küçük bir havalandırma deliğinden başka pencere bulunmamaktaydı. Evin su tesisatı yoktu. Miladi I. yüzyılda yapıldığı düşünülen bu evin tuvaletinin iki oturaklı olması evin kalabalık olduğunu göstermektedir.²³

Çok miktarda yiyeceğin tüketildiği Roma ziyafetleri ve şölenleri uzunluğuyla şöhret yapmıştır. Bu toplantılarda akşam yemekleri iki ile on altı saat sürerdi. Önemli konuklar için midelerindeki fazlalığı boşaltmak ve başka yiyeceklere yer açmak için kullanacakları odalar (*vomitarium*-kusma odası) ya da çanaklar verilirdi. Bu kadar uzun süre yemek, çanakların sık sık boşaltılmasını gerektirirdi. Yemek yiyen bir Romalının tuvalete ihtiyacı olursa tek yapması gereken parmaklarını şaklatmak olur ve bir köle hemen bir oturak getirirdi.²⁴

Sınırlarını genişleten Romalılar, yeni ele geçirdikleri memleketlerde kendi şehirlerinin benzerlerini inşa ettirdiler. Kuzeyde İngiltere'den güneyde Mısır ve Arabistan çöllerine kadar pek çok şehrin kalıntılarının bir şekilde Pompeii'de bulunan kalıntılarla benzerlik göstermesi bunun önemli bir göstergesidir. Bir avlunun çevresinde inşa edilen evlerin, köşelere yerleştirilen mutfak ve tuvalet gibi hizmet odaları bulunmaktaydı. Kolonilerdeki askerî karargâhları yöredeki barbarlara karşı kale surları korumaktaydı. Romalılar mühendislik konusundaki ustalıklarını tuvaletleri surların tepelerine kadar çıkartarak göstermişlerdir. Northumberland'deki bir Roma surunun tepesinde, bir defada yirmi kişinin hacet görebileceği büyüklükte bir tuvalet tespit edilmiştir. İskoçları durdurmak amacıyla 120'de inşa edilen uzun Hadrianus Surunda bile, boylu boyunca tuvaletler sıralanmaktadır.²⁵

²¹ Blank 1999, 54. Ayrıca bk. Thorpe (2002), 73.

²² Latince *latrina* kelimesi, yıkama, yıkanma anlamına gelen *lavareden* gelmektedir. Önceleri aynı yıkanma odası içinde düşünülen tuvaletler, daha sonra ayrı mekânlar olarak inşa edilmişlerse de sonra yine *latrina* olarak isimlendirilmişlerdir. Bk. Sevimli 2005, 48-49, 71. Ayrıca bk. Kretzschmer 2000, 54-56. Özellikle resim 61 ve 62.

²³ Thorpe 2002, 86-87.

²⁴ Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996, Slums 1986, 399-433.

²⁵ Roma ordusunun başarıyla sonuçlandırılan seferlerinin planlarının tuvalet oturaklarında hazırlandığı düşünülmektedir. Sonraları, işi tuvalette otururken de yürütmek şeklinde devam eden bu uygulama, 17. yüzyıl Fransız sarayının bu âdeti severek benimsemesinden sonra, "Fransız kibarlığı" ile özdeşleşecekti. Bk. Horan 1996, İngiltere'de Roma döneminden kalan yapılar ve tuvaletler için ayrıca bk. Scullard 1994, 100-103.

Romalılar askerlerinin sağlıklarına önem verdiklerinden askeri kamplarında bile umumi tuvaletler oluşturmuşlardır. İngiltere’de Housesteads’de, taş malzemeden duvarlarla çevrilmiş ve içerisinde ahşaptan oturakların yer aldığı düşünülen bir askerî kampın güneydoğu ucunda bulunan tuvalet örneği günümüze kadar ulaşmıştır. Tuvalet-hamam kompleksi içerisinde bir bütünlük oluşturan bu yapıda aynı zamanda lavaboların da bulunduğu ve askerlerin temizliği ve sağlığı için buna özellikle dikkat edilmiş olduğu belirtilmektedir.²⁶

Roma devrinde devlet hâkimiyetinin uzandığı her yerinde varlıklı insanların evlerinde tuvaletler yer almaya başlamıştır. Zengin bir şehir olan Pompeii’de yapılan kazılarda 300’e yakın tuvalet tespit edilmiştir.²⁷ Maddi güçleri kanala bağlantı yapmaya yetişmeyen Roma yurttaşları, rahat bir hacet giderme kaynağı oluşturan genel helaları kullanmaktaydı. Mesela 62 yılında Pompeii’yi yerle bir eden depremden sonra yeniden inşa edilmiş olan Vettii Evi’nin bir koridoru caddenin altındaki tuvaletlere açılmaktaydı.²⁸

Romalılar sosyal insanlardı ve bu hayat felsefesinin bir ürünü olarak, lüks olanından en basitlerine kadar kamusal helalar, ünlü Roma hamamları kadar yaşamın önemli bir parçasını oluşturmaktaydı. Evlerine tuvalet yaptırmaya gücü yetmeyenler belirli bir ücret karşılığı umumi tuvaletleri kullanırlardı.²⁹ Ancak bundan başka varlıklı insanların da genel helalarda toplanıp bir yandan ihtiyaç giderirken, bir yandan da komşularıyla dedikodu yaptıkları, partiler planlayıp, siyaset tartıştıkları ve iş anlaşmaları yaptıkları anlaşılmaktadır.³⁰

Diğer taraftan Roma imparatorları eyaletlerdeki diğer muhteşem yapıların bir parçası olarak ya da münferit olarak inşasına özen gösterdikleri bu tür sosyal binalardan sadece gelir elde etmemişler, bunları aynı zamanda önemli bir siyaset aracı olarak da kullanmışlardır. Yapılar, devletin ve imparatorun zenginliğinin ve gücünün de bir göstergesi olmuştur.³¹ Başta Roma olmak üzere Pompeii, Atina, Ostia, Küçük Asya’da Ephesos, Pergamon, Metropolis, Sardes, Magnesia, Side ve Alaşya (Kıbrıs)’da Salamis gibi Roma devri şehirlerinde evlerde ev halkı için tuvaletler ve şehrin belirli yerlerinde umumi tuvaletler yer almaktaydı.³²

²⁶ Bk. Davies 1989, 210-211, 221; Wells 1992, 240-241.

²⁷ Gülbay 2003, 23. Pompeii’deki Stabian Hamamı ve *latrinası* için bk. Ramage and Ramage 1996, 151 vd.

²⁸ Thorpe 2002, 76-77. Ayrıca bk. Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996, 6-20 vd. Pompeii şehrinin batı kanadının kuzeyinde Pazar binasının yanında en köşede bir umumi tuvalet bulunmaktaydı. Bk. Thorpe 2002, 39.

²⁹ Çok katlı evlerde tuvalet ve lağım tertibatının bulunmaması sebebiyle bu binalarda oturanların sokak tuvaletlerini kullanmaları salık verilirdi. Kretzschmer 2000, 96.

³⁰ Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996, 6-20 vd.

³¹ Ramage and Ramage 1996, 165 vd. Roma kültür ve medeniyetinin ürettiği yapılar, değerler ve önemi hakkında bk. Barrow 2006, 85.

³² Efes için bk. Franz 1960; Hermann 1972; Thomas 1998, 29; Bergama için bk. Radt 1984, 56-57; Radt 2001; Sardes için bk. Yegül 1986. Ayrıca antik Sardeis şehrinin çeşitli kısımlarındaki temiz ve pis su tesisatları için bk.

300'lerde, Roma'da 140'tan fazla genel hela olduğu bilinmektedir. Roma'nın dışındaki Ostia'daki eski helanın kalıntıları, bir zamanların muhteşem süslenmiş bir tuvalet binasına iyi örnek olarak gösterilebilir.³³ M.Ö. I. yüzyılda yapıldığı düşünülen bu kamusal helanın oturaklarının arasını ayırarak müşteriler için bir derece olsun mahremiyet sağlayan yunusların fevkalade oyulduğu mermerden oturakları bulunmaktaydı. Yerleri, Roma yaşamından sahneleri betimleyen mozaikler süslemekteydi. Üzerine yazı yazılmasını önlemek için, duvarlara tanrı ve tanrıça resimleri yapılmıştı. Tanrıların yüzlerinde tahrifat yapmak Roma yasalarına göre ciddi bir suçtu.³⁴

Ancak umumi tuvaletlerin rahatlığı ve temizlik anlayışı kullandıkları araçlara yansımamıştı. Oturakların önündeki hendeklerdeki suda müşterilerin dışkıları akmaktaydı. Tuvaletlerin önüne yerleştirilen kovalar ya da orta kısmına yapılan küçük havuzlarda ucuna sünger takılı sopaların bulunduğu anlaşılmaktadır. Bir müşteri, arkasını sildikten sonra bu sopayı bir diğer müşteriye aynı işi görmek için uzatmaktaydı. Genel helanın bir diğer tipinde, oturak alttaki kanala boşalır ve öndeki su yalnızca süngerleri temizlemekte kullanılırdı. Bazen de bu amaçla papirüslerin kullanıldığı da olurdu.³⁵ Kadın ve erkekler için ayrı umumi tuvaletler yapılabildiği gibi ortak kullanılan helalar da bulunmaktaydı ve bu ortamlar gayrimeşru kadın erkek ilişkilerine ortam hazırlaması sebebiyle de ahlaki sorunlara sebep olmaktaydı.

Romalılar idrarı bile farklı işlemler için kullanmaya çalışmışlardır. Juvenal, idrardan para kazanmanın yolunu bulan çalışkan Roma zanaatkârlarına tepki göstermiştir. Çırpıcılar, bugünün terzisi ya da kuru temizleyicilerin yaptıkları işleri yaparak halkın giysilerini boyayan ve gerektiğinde onların ölçüsüne göre yeniden düzenleyen zanaatkârlardı.³⁶ Bu ustalar, insan idrarının yağ lekesini çıkardığını ve ucuz bir boyama malzemesi olarak kullanılabileceğini bulmuşlardı.³⁷ Çırpıcılar sürekli bir idrar kaynağı arayışı içinde, fullones adı verilen idrar

---

P. Erdemir ve Erdemir 2006, 68, 72. Menderes Magnesia'sı yapıları ve latrinaları için *bk.* Kadıoğlu 1997; Bingöl 1998; Ayrıca *bk.* Gülbay 2003. Küçük Asya'da Antik Çağ'da kurulmuş pek çok şehirde bu tuvalet örneklerine rastlanmaktadır ve yeni yapılacak olan kazılarda da rastlanabilecektir. Pisidia'da Cremna şehrindeki Roma devri evlerinde ve şehrin çeşitli kısımlarında lağım tertibatlarına (*bk.* Mitchell 1995, 160, 172); Perge'de Helenistik tarzda inşa edilmiş ve miladi 5 yüzyıla tarihlenen peristilli bir özel konutta tuvalet ve çeşmeye rastlanmıştır (*bk.* Abbasoğlu 2001, 214).

³³ Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996, 6-20 vd. Gülbay 2003, 19.

³⁴ Seneca, Epist. 70.20; Catullus, 36.1; Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996; Blank 1999, 79; West 1996, 53.

³⁵ Seneca, Epist. 70.20; Catullus, 36.1; Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996; Blank 1999, 79; West 1996, 53.

³⁶ Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996, Çırpıcılar için *bk.* Palaz Erdemir 2006, 23-30.

³⁷ İnsan idrarının yüzde 98'i sudan, yüzde 2'si ise üre, kalsiyum, fosfat, sodyum ve amonyumdan oluşur. Amonyum aktif bileşeni olan amonyağa ayrılır. Bu arada, insan ve çeşitli hayvanlara ait idrarların Eski Çağlardan günümüze kadar farklı hastalıkların tedavisinde kullanıldığı, pis olmaktan ziyade ya doğrudan ya da karışım hâlinde ilaç olarak önerildiği ve kullanıldığı anlaşılmaktadır. Üzerinde farklı disiplinlerden bilim insanlarının farklı görüşler sunabileceği bu konu, en azından "tabiatın hiçbir zaman anlamsız ve faydasız yere

biriktirme kaplarını dükkânlarının önüne koyarak halkın ücretsiz kullanımına sunmuşlardır.³⁸ Deri sanayinin, sepicilikteki bu ana hammaddeyi uzunca yıllar kullanılmıştır.³⁹

Girişimci İmparator Vespasianus (9–79) sürekli olarak gelirlerini yükseltme yollarını aramaktaydı.⁴⁰ Romalı tarihçi Suetonius, para elde etmek için imparatorun başvurduğu aşırılıkları dile getirmektedir. Suetonius'a göre, "Titus (Vespasian'ın oğlu), şehrin genel idrar kaplarına Vespasianus'un koyduğu vergiden yakındı"ğında, Vespasianus onun eline ilk günün hasılatının bir parçası olan madeni bir para koyarak "Kötü mü kokuyor?" diye sormuştu. Titus "Hayır" dediğinde, Vespasianus'un, "Yine de ayıptır söylemesi çişten geliyor" demişti. "Bir başka bilgiye göre, Vespasianus'un, "Delikleri aldığımızı göre, kokusuna da katlanacağız." dediği belirtilmektedir. Vespasianus'un ekonomik tedbirleri gereği üretilen bu kaplara "*Vespasiani*" adı verilmiştir.⁴¹ Bir kişi ortalama 3–4 litre idrar çıkardığına göre, idrar vergisinden elde edilen gelir küçük bir orduyu besleyecek kadar yüksek olmalıydı.

Roma tuvalet sisteminin en önemli mekanizmasını kanallar oluşturmaktaydı. Roma su kanallarının ne kadar önemli olduğu, halka ancak sınırlı ölçüde verilen kullanma hakkından da açıkça anlaşılmaktadır.⁴² Her yönden kesişerek şehri baştan sona aşan Roma su kanalları, Tiber Irmağı'na dökülmeden önce heybetli *Cloaca Maxima*'ya boşalıyordu.⁴³ Kanallar

---

atık üretmeyip her şeyin bir doğal dolaşım için var olduğu' düşünülürdüğünde belki doğru olarak kabul edilebilir. Mesela mevsimlerin dönüşümü, suyun yeryüzünde farklı durumlara dönüşümü, canlılar içerisindeki besin zinciri gibi bazen canlılar için zararlı olan varlıkların aynı zamanda faydalı yanlarının olması gibi aslında pis kokan ve tiksinti uyandıran bir canlı atığı olan idrarın da faydalı olabileceği düşüncesini uyandırmaktadır. Bu alanda çalışmalar yapılarak bunun ne derece doğru olup olmadığı konusunun aydınlatılması insanlık açısından faydalı olacaktır. Rusya'da bu türden çalışmalar yapıldığı ve insan idrarından ilaç ve aşuların yapıldığı belirtilmektedir. Eski Çağ'da da idrarın farklı yerlerde faydalı olduğu düşünülmüş ve kullanılmıştır. MÖ 1200'lerden itibaren demircilerin demiri ve çeliği idrarla şekillendirdikleri ve Antik Yunan ve Roma Çağı'nda demircilerin kılıçları sertleştirmek için soğuk su, keçi kanı veya idrar kullandıkları; Romalıların yünlerini temizlemek ve renginin kalıcı olması için de idrar kullandıkları anlaşılmaktadır. *Bk.* Thomas 1995, 8-9. Kulak içi kiri, kulağa sinek kaçması, kadın hastalıklarının tedavisinde, göz rahatsızlıklarında, gut hastalığı, yaralar, kaşıntılar, pişikler, kellik, isilik, köpek ısırığı, kıymık batması, yılan sokması, kuduz köpek ve kırkayak ısırması gibi rahatsızlıklarda insan idrarından faydalandığı Romalı yazar Plinius tarafından belirtilmektedir. *Bk.* C. Plinius Secundus, *Historia Naturalis*; Thomas 1995, 139-140. Ayrıca ünlü şair Catullus, İspanyalı Egnatius'un dişlerini parlatmak için idrar kullandığını tiksintiyle anlatmaktadır. *Bk.* West 1996, 53. Herodotos, Mısır'da Pheron adında bir firavunun kör olan gözlerini iyileştirmek için "kocasından başka kimseye yaklaşmamış ve dost tutmamış" bir kadının idrarı ile gözlerini yıkayarak iyileştiği anlatılmaktadır. Herodotos II. 111.

³⁸ *Bk.* Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996, 6-20 vd. Blank 1999, 79; Gülbay 2003, 22.

³⁹ *Bk.* Yıldız 1993, 242-247 vd.

⁴⁰ Vespasianus, kâhyalık ile diğer mevki ve unvanları bedelli hale getirmiştir. Senato'nun kendi adına bir heykel dikirme kararı aldığı bildirildiği zaman, Vespasianus heykel için toplanan parayı tercih edeceği cevabını vermişti.

⁴¹ Suetonius, Vespasianus, XXIII; Cassius Dio, LXV.14; Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996, 6-20 vd; Jackson 1999, 47.

⁴² Roma'da su kaynaklarının tespiti, suyun taşınması, su kanallarının inşasındaki büyük mühendislik çalışmaları, suyun şehirlerde gerekli yerlere pompalanması işlemleri konusunda ayrıntılı bilgi için *bk.* Landels 1996, 33-90. Suyun şehir içerisindeki dolaşımı hakkında ayrıca *bk.* Thorpe 2002, 36.

⁴³ *Cloaca Maxima*, Roma'nın kuzeydoğusundan gelen bir su kaynağıdır. Zamanla Roma'nın en büyük atık kanalı hâline gelmiştir. *Cloaca Maxima* dünyanın en eski kanalizasyon sistemlerinden biridir. Antik Roma'da,

mahkûmlara temizletiliyordu. Bu sistemden bütün yurttaşlar faydalanamıyordu. Yalnızca birkaç ayrıcalıklı eve şehir kanallarına bağlantı yapma hakkı tanınmaktaydı. Roma memurları tarafından satılan ruhsatlar çok pahalıydı ve dolayısıyla ancak zengin ev sahipleri bu yapıdan faydalanabilmekteydi.⁴⁴

Belki de sadece rahatlık değil, Romalılar çevrenin temizliğini sağlamak ve insan sağlığını korumak için Roma'da ve diğer şehirlerde pek çok sıkıntı ve harcamayı da göze alarak kanallar, oturaklar ve su tesisatları yapmışlardı. Genel bir uygulama olarak insan atıkları kanallar yoluyla nehirlere akıtılarak şehirlerden uzaklaştırılmaktaydı. Ancak insan atıklarının yine kanallar yoluyla bazı evlerin bahçelerine veya şehrin dışındaki çiftliklere yakın kısımlarına boşaltılarak gübre olarak kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Çiftçiler belli bir ücret karşılığında insan dışkılarını satın alarak tarımda bunlardan faydalanmaktaydılar.⁴⁵

Ünlü devlet adamı Agrippa (MÖ 63–12) Romalıların kendi kanalizasyon sistemlerine karşı duydukları hayranlığı açıkça ifade etmektedir. Forum ve Aventine mahallelerinin pis sularını boşaltan Cloaca Maxima'nın saman yüklü bir arabayı bile kaldırabilecek büyüklükte olduğu belirtilmekteydi. MÖ 33'te Cloaca Maxima'nın temizlendiği sırada, Agrippa kanalın

---

yerel bir bataklığın drenajı ve döneminde dünyanın en kalabalık şehirlerinden birinin atık sularının tasfiyesi için yapılmış olup, atık suları şehrin içinden akan Tiber Nehri'ne taşırdı. İsmi tam olarak anlamı "en büyük lağım"dır. Geleneklere göre, MÖ 600'lerde Roma Kralı Lucius Tarquinius Priscus'un emriyle inşa edilmiş olabilir. Bu halk yapımı eser büyük ölçüde, Etrüsklü mühendislerin ve Roma'nın en fakir sınıfından çok sayıda yarı mecburi iş gücünün yardımıyla bitirilmiştir. Livy, onu Roma'nın altında kazılmış tüneller olarak tasvir edip, bu olaydan sonra "harika bir iş" diye yazıyordu. Yazıtlardan ve ipuçlarından anlaşıldığı kadarıyla orijinalinde, akıntılarla ve komşu tepelerin ağaçlarıyla şekillendirilmiş açık bir drenaj kanalı olup, ana Forum'a doğru kanallar açılmış oradan da Tiber Nehri'ne bağlanmıştır. Bu açık kanalların üzeri zamanla şehrin değerini arttıran boşluklar oluşturacak şekilde azar azar kapatılmıştır. Her iki teorinin de doğru olması mümkündür ve sistemin bazı alçak bölümlerinin gösterdiği gibi destek yapıları zamanında, zemin seviyesin altındaydılar. Ana kanalizasyondan ayrılan birçok kol vardı ama görünüşe göre resmi lağım, halk tuvaletlerine, hamamlar ve kamu binalarına hizmet veriyordu. Roma'daki özel ikametler, özellikle zengin olanlarındaki lağım için çeşitli fosseptik çukuru bulunurdu. *Cloaca Maxima*, Roma İmparatorluğu süresince iyi korunmuştur ve iddiaların ispatı olarak Batı Roma İmparatorluğunun geleneksel yıkılışının ardından geçen onca zamana rağmen hâlâ çalışmaktadır. MÖ 33'te bilindiği kadarıyla Agrippa tarafından incelenip, bakımı yaptırılmıştır ve arkeolojinin açığa çıkarttığı birkaç binanın stili ve farklı dönemlerden buluntular sistemin düzenli olarak kontrol edildiğini göstermektedir. Daha sonraki dönemlerde, geride kalan geçitler modern lağım sistemi ile birbirine bağlanmış, asıl olarak nehir suyunun geri hareketi problemi ile uğraşmıştır. *Cloaca Maxima*'yı Tanrıça *Cloacina*'nın koruduğu düşünülürdü. Roma kayıtlarına göre, kanallarda sürüklenen insan cesetlerinin sayısı, imparatorlar Elagabalus ve Saint Sebastian arasındaki sürede, normal cenaze töreni ile gömülenlerden daha fazladır. Cenaze görüntüleri ünlü ressam Lodovico Carracci'ye konu olmuştur. *Cloaca Maxima*'nın Tiber nehrine açılan dış duvarları bugün hala Ponte Palatino ve Ponte Rotto köprüleri yakınında görülebilir. Forum'daki Julia Bazilikası yanında aşağıya inen merdivenlerden yine dış duvarları görmek mümkündür. *Bk.* Oxford Classical Dictionary, *Cloaca Maxima* maddesi. Carcopino 1962, 51; Horan 1996, 6-20 vd; Kretzschmer 2000, 95; Landels 1996, 51.

⁴⁴ Carcopino 1962, 51; Horan 1996,

⁴⁵ Gülbay 2003, 26-28. Hellenler de toprağın verimini arttırmak için gübre kullanmışlardır. Ancak Hellenlerde gübrelemede, öküz ve katır dışkıları, baklagiller ve yabancı otlar kullanılmaktaydı. Hellenlerde insan dışkısı kullanıldığına dair bilgimiz bulunmamaktadır. *Bk.* Özdzibay 2004, 13.

muazzamlığını bizzat gözleriyle denetlemeye karar vermiş ve bir kayığa binip kürek çekerek temizlenme operasyonunu denetlemek üzere dev kanalı baştan sona geçmiştir.⁴⁶

Lağım kanalları, sıradan halkın yaşamını sosyal ve ahlaki açıdan da etkiliyordu. Yaşam ve ölüm, bu fevkalade düzenlenmiş kanalizasyon sisteminin varlığının gölgesinde gerçekleşmekteydi ve Romalı kadınlar burayı istenmeyen bebeklerini bırakmak için kullanmaktaydılar. Aralarından hayatta kalmayı başaranlar, kısır kadınlar tarafından kurtarılabilmekteydi. Bu kadınlar bebeği eve götürüp kocalarına kendi çocuğu olarak sunmaktaydılar.⁴⁷

Ölüm ve kanal arasındaki bu akıl almaz ilişki Roma'nın hapishanelerinde de varlığını hissettirmekteydi. Yeraltındaki Mamertine zindanından *Cloaca Maxima*'ya kolayca geçilebiliyordu. Mahkûmlara işkence yapıldıktan sonra idamları gerçekleştirilip kolayca kanala atılabiliyordu. Galya önderi Vercingetorix, MÖ. 52'de yenilgiye uğratılmasından sonra Julius Caesar'la birlikte Roma'ya döndü. Julius Caesar, altı yıl sonra kazandığı zaferden sonra Vercingetorix'i teşhir etti. Ardından Galyalı'yı idam ettirip herhalde kanalizasyona attırdı. Aziz Petrus çok sayıdaki mucizelerinden birini Mamertine zindanındayken gerçekleştirdi. Mahkûm yoldaşlarını vaftiz edecek hiç su bulamadığı için, hücrelerinde kanalizasyondan bir kaynak suyu fişkırttığı söylenir.⁴⁸

Diğer taraftan az tanınmış bir diğer Roma imparatoru olan Elagabalus (veya Heliogabalus MÖ. 204–222), tuvaletteyken ölen ünlü kişiler listesinde yer almaktadır. İmparatorun tuvaletinde otururken öldüğü ve ardından cesedinin alttaki kuyuya atıldığı düşünülmektedir.⁴⁹ İmparatorun bu şekilde ölmesi ne kadar ilginçse cesedinin bir lağım çukuruna atılması da o derece çarpıcıdır ve imparatorun kendi rakipleri ya da onu sevmeyenler tarafından öldürüldüğünün bir göstergesi olabilir. Böylece tuvaletler ve lağım çukurları sadece insanların atıklarını temizleyen önemli bir mekân değil aynı zamanda siyasetin kirli yüzünü de temizleyen bir yer olmuştur.

Oturaklar, lağım çukurları ve helalar Roma'nın kısmen temiz bir şehir olmasına katkıda bulunan unsurlardı. Cadde ve sokak kenarlarına konulan *gustra* adı verilen çanaklar, yolcuların hacet gidermesine yarıyordu.⁵⁰

⁴⁶ Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996, 6-20 vd.

⁴⁷ Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996, 6-20 vd.

⁴⁸ Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996, 6-20 vd.

⁴⁹ Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996, 6-20 vd.

⁵⁰ Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996, 6-20 vd.

Eski Romalılar doğa güçlerine tanrıların ve tanrıçaların hükmettiğine inanırlardı. Dışkı dünyasıyla birlikte yeraltında kaybolup gitmiş, adları anılmayan tanrılar tuvaletle ilgili olanlardı. Mesela *Cloacina* ortak lağım kanalı tanrıçasıydı. Kanal tıkanıdığı ya da taşıdığı zaman ona dua edilirdi. Erken dönem bir Roma hükümdarı olan Titus Tacius, *Cloacina*'nın güçlerine inanırdı. Kendi helası, tanrıçanın bir heykelini koydurduğu *Cloacina*'ya yaraşır bir tapınaktaydı. Bazı insanlar *Cloacina*'nın ışığı aşk tanrıçasıyla paylaştığına inanırlardı. Bir kanalda Venüs'ün *Venus Cloacina* adlı bir heykeli bulunmuştur. *Stercutius*, kazurat (yellenme) ya da dışkı tanrısıydı. Çiftçiler, tarlalarını gübreledikleri zaman *Stercutius*'a dua ederlerdi. Kraliçe I. Elizabeth'in vaftiz oğlu ve portatif parçaları olan tuvaletin mucidi Sir John Harington, *Stercutius*'un gerçekte kılık değiştirmiş Satürn olduğuna inanıyordu. Satürn, tarım tanrısıydı ki, bu onun *Stercutius*'la yakın ilişkisini açıklayabilirdi.⁵¹ *Crepitus*, rahatlama ve mide gazı tanrısıydı. İshal ya da kabız olan kişiler için özel bir önemi vardı. Tanrı ve tanrıçaların insan şeklinde tasvir edilmiş olmaları, onların da bedensel fonksiyonları bulunduğu anlamına geliyordu. Yağmur, tanrı ve tanrıçaların gözyaşı veya idrarı olarak görülürdü. Çevrelerinin genellikle pis olmasına karşılık, Romalılar için görgü kuralları önem taşırdı. "Edepsizlik yapmayın!" uyarısı, tapınaklarda hacet gidermeye kalkışarak tanrıları rahatsız edebilecek kişileri engellenmeye yönelikti. Baş Roma tanrısı Jüpiter'in gazabının yanlış davranan ruha yöneleceği inancından dolayı heykellere çiş yapmak yasaktı.⁵²

Aynı şekilde, Romalılar imparatorlarını rahatsız etmekten de kaçınırlardı. İmparator Claudius'un huzurunda yellenmekten kaçınan bir adam karın ağrısından ölmüştü. Adamın hekimi, adabımuaşeret kurallarına uymasının ölümünde büyük bir payı olduğunu söylemişti.

---

⁵¹ Benzer şekilde Mısırlılar, insan dışkısı ve tarımla ilişkili olan *scarebe* (bokböceği)yi, dışkılarını parçalayıp çürütmesine yardımcı olarak dünyada önemli bir görevi yerine getirdiği için kutsal sayar ve ölü gömme merasiminden önce altından yapılmış bir *scarabeyi* ölünün kalbinin üzerine yerleştirirlerdi. *Bk.* Herodotos II. Skarabe eski Mısır'daki en yaygın sembollerden biridir. Mısır geleneğinde üç farklı anlamda kullanılmış olan sembolün simgelediği anlamlar şöyle açıklanmaktadır: Ra'nın "khepre" şeklini temsil eden kullanımlarında kozmik evrenin meydana getirilişini simgelemektedir. Bu böceğin üreme biçimi, kendi kendini doğuran, daha doğrusu kendi kendinin nedeni olan yaratıcı güç "Phtha'nın evrendeki kozmik nesnelere şekillendirerek oluşturmasını temsil etmekteydi. Bu güç, yoktan var eden değil, "var edilen"i biçimlendiren bir güçtü. Mısır'ın hiyeroglif yazısında "olmak", daha doğrusu "verilen biçimi alarak varlık haline dönüşmek" anlamına gelen "hpr" ya da "kheper" fiili ayakları açık bir skarabe ile yazılmaktaydı. İlah Khepra'nın adı da bu fiilden türemiştir. Güneş ile birlikte kullanımlarında, Güneş Sistemi'nin kendisine yaşam veren, kendisini yöneten Sirius Sistemi ile ilişkisini simgelemektedir. Böceğin yumurtalarını koyduğu ve itme gücüyle yuvarladığı küre, kozmosda bir güçle yuvarlanıp giden bir ateş küresi olan ve tohumlarını Sirius'tan alan Güneş'i simgelemektedir. Sembolün bu anlamdaki kullanımında, sembole genellikle Güneş'i simgeleyen bir diskin eşlik ettiği görülür. Ölüm ve ölüm-ötesi konularıyla ilgili olarak kullanımında ise reenkarnasyonu simgelemek üzere kullanılırdı. Bununla birlikte scarabenin eski Mısır'da aynı zamanda bir tür muska olarak da kullanıldığı bilinmektedir. Apis öküzlerinin de dillerinin altında scarabe işaretinin bulunduğu inanılmaktadır. Herodotos, III. 28.

⁵² Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996, 6-20 vd.

Ölümünün nedenini öğrendiğinde, düşünceli imparator karın ağrısı çeken herkesin kendi huzurunda yellenebileceğini bildiren bir ferman çıkarmıştı.⁵³

Gerçek anlamda medeniyetin, insan pisliğinin lağım tertibatları ve tuvaletler sayesinde şehirlerin dışına çıkarılmasıyla ve bu yapıların geliştirilmesiyle başladığı belirtilebilir.⁵⁴ Ancak, şehir ve medeniyet hayatının önemli bir parçası olan bu mimari yapıların Orta Çağ'da varlığını devam ettiremediği görülmektedir. 375 Kavimler Göçü sonucunda Avrupa'da Roma İmparatorluğu'nun ürettiği pek çok mimari yapı ve medeniyet unsurunun yerle bir edilmesinden sonra Avrupa'ya yeni gelen kuzeyli kavimlerin Yeni Çağ'ın başlarına kadar Roma seviyesinde tuvaletler yapamadıkları anlaşılmaktadır. Bu sebeple Orta Çağ'da Avrupa'da şehirlere pencerelerden atılan dışkılarından ve pis kokudan girmenin ne derece riskli olduğu düşünülebilir.⁵⁵

Sonuç

Mısır, Mezopotamya ve Anadolu gibi Eski Çağ Akdeniz dünyasının bilinen büyük medeniyet merkezlerinde tuvalet ihtiyacının karşılanması ve suyun kullanılması konusunda önemli bir yol kat edildiği bilinmektedir. Akdeniz dünyasında oluşan bilgi ve görgü birikimi bu konuya zamanla toplumsal ve kişisel temizlik açısından bakılmasını da sağlamaya başlamıştır. Hellen ve Roma Çağı'nda bilgi birikimi sonucunda çevre ve tabiatın yeniden yorumlanmasıyla, insan üzerindeki düşünceler yeniden şekillenmiştir. İnsanın varlığı ile ilgili sorularla birlikte, ihtiyaçlarına yönelik düşüncelerde de atılım yaşandığı söylenebilir. İnsanın çevresiyle var olduğu, bir bütün olduğu gibi yeni yaklaşımlar, bir yönetim merkezi olan polis ile birlikte yeni şehir planlamasını da beraberinde getirmiştir. Kalabalıklaşan şehirlerin kamu ve özel binalarının planlanması bir ihtiyaç olduğu kadar, büyüyen devletlerin ihtişamını ve medeniyet düzeyini ortaya koymasından önemliydi.

Roma döneminde, şehirlerin düzenlenmesi, asayiş ve temizliğinin sağlanması gibi konular devletin kontrolü altına alınmıştır. Roma, bu düzenlemelere emek harcıyarak finansman ayırmış, böylece mimari anlamda Roma devrinde tuvaletler bir mekâna kavuşmuş ve belli yerlerde yaygınlaşabilmiştir. Ancak çok katlı evlerde ya da ücra bölgelerde yaşayan fakir halkın evlerinde ayrıntılı bir tuvalet tertibatı henüz gerçekleşmiş değildir. Çok önemli bir gelişme aşaması olmakla birlikte, özellikle zengin ailelerin konutlarına götürülebilmüş olan ve

⁵³ Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996, 6-20 vd.

⁵⁴ Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996, 6-20 vd.

⁵⁵ Horan 1996, 6-20 vd.

üzerinden vergi alınan bu hizmet hâlen özel binalar için bir lükstü. Bu sebeple her zaman şehirlerin temizlik ve hijyeni kısmen sağlayabildiği söylenebilir.

2. yüzyılda Galenos'un havada insanı hasta eden gözle görülemeyecek kadar küçük canlıların bulunduğunu tespit etmesine karşın⁵⁶ Romalıların bunların kaynağının su ve havaya karışan insan dışkı ve atıklarıyla da bağlantılı olabileceğini bilip bilmedikleri hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Konutlarda ve umumi tuvaletlerde otuaklara çok sayıda insan oturduğundan, bunun idrar yollarıyla geçen hastalıklara yol açacağı açıktır. Ayrıca bir sohbet merkezi haline gelen tuvaletlerde uzun süre oturularak zaman geçirilmesi de bu tür rahatsızlıkların yaygınlaşmasında etkili olmuş olmalıdır.⁵⁷

Hellenler ve Romalılar suya doğrudan idrar ve tuvaletini yapmayı uygun görmeseler de şehirlerin tuvalet atıklarının kanallara ve oradan da kuvvetli akan bir akarsuya yönlendirilmesi ve karıştırılması içme sularındaki hastalık etkenlerini arttırmaktaydı.⁵⁸

Günümüzde de idrarın bileşenlerinden, amonyak ve ilaç üretimi yapıldığı konusunda tartışmalı görüşler ileri sürülmekle birlikte idrarın tekstilciler ve dericiler tarafından açık kaplarda toplanmaları,⁵⁹ idrarların şehirlerin her yerinde gelişigüzel yapılmasını önlemişse de, genel anlamda pis koku ve hastalıkların başka bir kaynağı olmalıdır. Ayrıca idrarın bu işlemlerde kullanılmasından sonra giysilerin ve bu işlemleri yapan ellerin suyla yıkanıp yıkanmadığı, ya da ayrı bir temizlenme işleminden geçirilip geçirilmediği de bilinmemektedir.

Evlerde, banyo, mutfak ve tuvaletlerin atık suları değerlendirilmek için birbirine yakın mekânlarda ya da iç içe yapılmaları, Roma evlerinde özellikle yaz aylarında yiyeceklerin etrafında çok sayıda haşere ve böceğin oluşmasına sebep olmalıydı. Tuvalet ve banyodaki pis atıklar üzerinde gezinen bu canlılar biraz sonra yiyecekler üzerinde de dolaşüyor ve dışkı-besin zincirinde önemli bir hastalık etkeni oluşturuyordu.⁶⁰ Jackson, lağım çukurlarının içme suyu sağlanan kuyularla yan yana bulunması ve tuvaletlerin çoğu yerde mutfağın içinde tasarlanmış olmaları sebebiyle diyare ve dizanteri gibi hastalıkların yaygın olduğunu belirtmektedir. Hatta bu hastalıkların yaygın olması sebebiyle, toplumun bunlara direnç

⁵⁶ *Bk. Singer 1997.*

⁵⁷ West 1996, 53. Jackson Roma toplumunda sosyal bir mekân olarak kullanılan hamam ve tuvaletlerin temizlenmeyi sağladığı kadar, hastalık etkenleri arasında önemli olduğunu belirtmektedir. *Bk. Jackson 1999, 43-48.*

⁵⁸ Perslerde "bir akarsuya işlemek, tükürmek, elini yıkamak, hiç yapmadıkları şeylerdir ve başkalarının yapmasına da katlanamazlar; zira ırmağa en büyük saygı beslerler". Herodotos, I. 138.

⁵⁹ Juvenal, Satires, III.38. Ayrıca *bk. Jackson 1999, 47.*

gösterdiğini ancak sadece başka bir hastalık sebebiyle güçsüz olanların bu hastalıklara yenik düşmüş olduklarını açıklamaktadır.⁶¹

Mahremiyet kavramının tuvaletlerde yer almadığı Roma toplumunda tuvaletler gayrimeşru kadın erkek ilişkilerinin gerçekleşmesine imkân sağlamasıyla da hastalık sebebiydi. Bu durum gayrimeşru ya da istenmeyen çocukların tuvalet ve ona bağlı kanallar çevresinde zayi edilmesi veya bırakılması olaylarıyla da önemli bir sağlık problemi ve sosyal sorunun da nedeni olabilirdi. Bu anlamda tuvalet ve kanalizasyon şebekeleri tahmin edilenin ötesinde işlevlere sahip olduğunu göstermektedir.

Tuvaletlerde umum tarafından kullanılan temizlenme araçları ve herkesin süngerli sopasını yıkadığı arklar içerisinde akan suda dolaşan dışkı parçaları yine insan sağlığını tehdit etmekteydi.⁶²

Hellen Çağı'nda olduğu gibi Roma'da fakir ailelerin evlerinde kullanılan pişmiş topraktan yapılmış kaplar da ayrıca evlerde mikrop saçan tuvalet gereçleriydi.

Romalıların lükse ve zevke olan düşkünlükleri kendi döneminin ölçüleri içerisinde temiz bir çevreyi doğurmuştu. Yukarıda belirtilen bütün bu olumsuzluklara rağmen tuvaletler ve kanallar yine de şehir yaşamında medenilik düzeyinin ve gelişmişliğin önemli bir göstergesiydi. Eski Çağ'da nüfusu artan şehirlerin dışkıları sebebiyle pis kokması ve şehir merkezinde, orada burada insan dışkılarının dağınık bir şekilde yayılması ihtimalini de ortadan kaldırmıştı.

İnşası ve bakımı da lüks ve zenginliğin belirtisi olan tuvaletler ve kanallara imparatorların da önem verdikleri, bir noktadan sonra da bu yapıların ayakta kalması, bakımı ve temizliği konusunda özel görevlilerin tayin edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bugünkü çevre-temizlik vergisi gibi kanallara bağlı tuvaletlerden vergi alındığı, evlerden atılan dışkıların yoldan geçenlerin üzerine düşmesinden dolayı da ceza kesildiği görülmektedir.

Kronolojik olarak, Orta Çağ dünyası, Eski Çağ'dan yüzyıllar sonra oluşmasına rağmen şehirlerin tuvalet problemine ve temizliğine Romalılar kadar kesin çözüm bulamamışlardı. Eski Çağ'da Roma idaresi altındaki bölgelerde sadece dar gelirli ailelerin tuvalet kapları içerisinde cezasına katlanarak pencerelerden attıkları, şehirde çok da alışık olunmayan uygulama Ortaçağ'da saray ve villalarda bile oldukça yaygındı. Bu, tuvalet ve kanalların

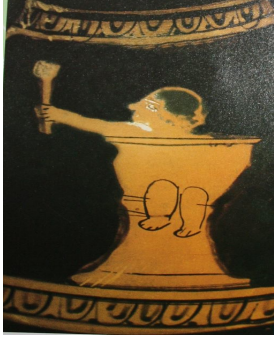
⁶⁰ Günümüzde yapılan araştırmalar, tuvalet ve tuvalet etkenlerinin bağırsak parazitleri, tifo, dizanteri, kolera, çocuk felci, çocuk yaz ishalleri, gıda zehirlenmesi ve Hepatit A gibi ciddi hastalıklara sebep olduğunu göstermektedir.

⁶¹ Jackson 1999, 47-48.

⁶² İnsanların taşıdığı hastalıkları ve bakteri, virüs diğer hastalık yapıcı etkenleri bir başka kullanıcıya aktarmaları ihtimali kuvvetlidir. *Bk.* West 1996, 53. Ayrıca *bk.* Jackson 1999, 32, 41,42-46,128, 130.

insanın büyük bir mühendislik bilgisine ve ekonomiye gereksinim duymasından kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı Orta Çağ'da, hatta sonraları da pek çok Avrupa şehrinin pis kokuyla mücadele etmek için tuvalet ve sistemlerini inşa etmek yerine, sadece geçici çareler buldukları bilinmektedir.

Resimler

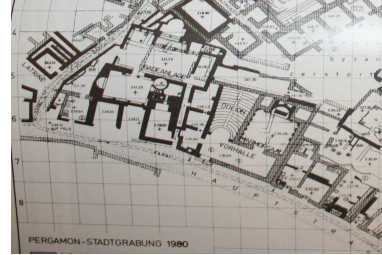
Resim 1-M.Ö. 440'lara tarihlenen British Museum'dan bir *khous* üzerinde lazımlıkta oturan bebek tasviri. Harris 2003, 60.

Resim 2-Bir bebeği *khous* üzerinde gösteren aynı vazunun temsili resmi. Jenkins 1993, 13.

Resim 3-Ephesos *Latrina* oturakları. Thomas 1998, 29.

Resim 4-Bergama antik şehir planında kentin *Latrinası*. Radt 1984, 21.

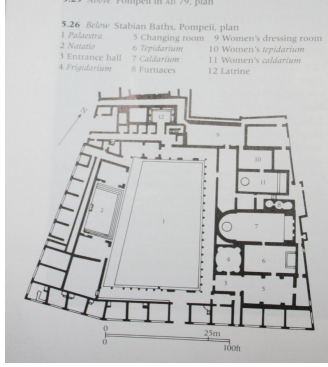
Resim 6- Sardeis Antik Şehrinin Su Şebekeleri

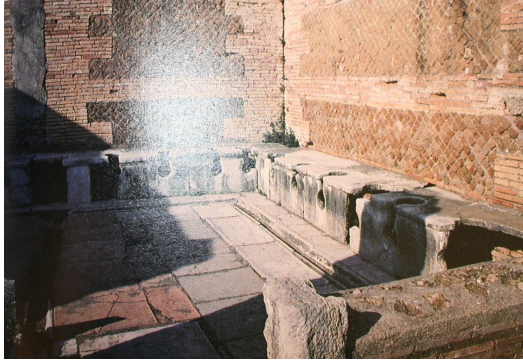
Resim 7-Su Tertibatının Ev Döşemesindeki Durumu

Fotoğraflar Halil Erdemir tarafından çekilmiştir.

Resim 8- 79 yılından kaldığı düşünülen Pompeii antik şehir planında *Latrina*. Ramage ve Ramage 1996, 152.

Antik Kaynaklar

Aristophanes, *Eşekarları, Kadınlar Savaşı ve Diğer Oyunları*, (2006), çev. Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Cassius Dio, (1914, 1927), *The Roman History*, translated by Earnest Cary, 9 volumes, Loeb Classical Library, McMillan and Co, New York.

Catullus, *Bütün Şiirleri (Latince Aslı ile)*, Kabalcı Yayınevi, çev. Çiğdem Dürüşken, Erdal Alover, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997 1. Baskı, Kabalcı Yayınları, 2002 İkinci Baskı.

C. Plinius Secundus, *The Natural Historie of C. Plinius Secundus (The Historie of the World)*, translated by Philemon Holland, London.

Herodotos, (1972), *The Histories*, translated by Aubrey de Séincourt, Penguin Classics, Middlesex.

Juvenal (1974), *The Sixteen Satires*, translated by P. Green, 9th edition, Penguin Books, London.

Seneca (1999), *Ahlaki Mektuplar (Epistulae Morales) Kitap I-XX*, çev. Türkan Uzel, TTK, Ankara.

Suetonius, (2007), *The Twelve Caesars*, translated by Robert Graves, Penguin Classics, London.

Modern Bibliyografya

Abbasoğlu, Haluk, (2001), "The Perge Excavations", *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000*, edt. Oktay Belli, Istanbul University Rectorate Publication, İstanbul, 211-216.

Alp, Sedat, (2000), *Hitit Çağında Anadolu*, TÜBİTAK, Ankara.

Barrow, Reginald. H., (2006), *Romalılar*, çev. Ender Gürol, İz Yayıncılık, İstanbul.

Belli, Oktay, (1989), "Urartu Kalelerindeki Anıtsal İşaretler", *Anadolu Araştırmaları XI*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 67, İstanbul, 65-88.

Belli, Oktay, (1997), *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Belli, Oktay, (2001), "Çavuştepe (Sardurihinili) Excavations", *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000*, edt. Oktay Belli, Istanbul University Rectorate Publication, İstanbul, 173-178.

Bingöl, Orhan, (1998), *Menderes Magnesiası*, Ankara.

Blanck, Horst, (1999), *Eski Yunan ve Roma'da Yaşam*, çev. İslam Tanrıkut, Arion Yayınevi, İstanbul.

Carcopino, Jérôme, (1962), *Daily Life in Ancient Rome*, Fransızca'dan İngilizce'ye tercüme eden E. O. Lorimer, Penguin Books, Middlesex.

Chamonard, *Exploration archéologique de Délos*, 8, 181-190.

Davies, Roy, (1989), *Service in the Roman Army*, edt. David Breeze ve Valerie Maxfield, Edinburgh University Press, Edinburgh.

Deighton, Hilary J., (2000), *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*, çev. Hande Kökten Ersoy, Homer Kitabevi, İstanbul.

Gülbay, Onur, (2003), *Eskiçağ'da Tuvalet Kültürü*, TEBE Yayınları, İstanbul.

Harris, Nathaniel, (2003), *History of Ancient Greece*, Chancellor Press, London.

- Jackson, R., (1999), *Doctors and Diseases in the Roman Empire*, çev: Şenol Mumcu, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Jenkins, Ian, (1993), *Antik Devirde Çocuk Eğitimi*, çev. Hasan Malay, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Harris, Nathaniel, (2003), *History of Ancient Greece*, Chancellor Press, London.
- Horan, Julie L., *The Porcelain God: A Social History of the Toilet*, Seaucus, N.J: Carol Pub. Group, 1996.
- Kadioğlu, Musa, (1997), *Menderes Magnesiası Latrina Opus Sectileleri*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara.
- Koç, İlker, (2006), *Hititler*, derleyenler Çiğdem Atakuman, Tuğba Tanyeri Erdemir, Deniz Erdem, İlker Koç, ODTÜ Yayıncılık, Ankara.
- Kretschmer, Fritz, (2000), *Resimlerle Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik*, çev. Z. Zühre İlkelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Landels, J. G. (1996), *Eski Yunan ve Roma'da Mühendislik*, çev. Barış Bıçakçı, TÜBİTAK, Ankara.
- Miltner, Franz, (1960), *XXIV. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos*, Band XLV.
- Mitchell, Stephen, (1995), *Cremna in Pisidia (An Ancient City in Peace and in War)*, Sarah Cormack, Robin Fursdon, Eddie Owens and Jean Öztürk, Swansea.
- Naumann, Rudolf, (1991), *Eski Anadolu Mimarlığı*, çev. Beral Madra, TTK, Ankara.
- Özdizbay, Aşkım, (2004), *Eski Yunan'da Tarım*, TEBE Yayınları, İstanbul.
- Palaz Erdemir, Hatice, "Antikçağ'da Hierapolis ve Çevresinde Koyun Yetiştiriciliği ve Yan Sektörleri", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, Denizli, 6-7-8 Eylül 2006*, 23-30.
- Palaz Erdemir, Hatice, (2008), "Eskiçağ Toplumlarında Tespit Edilen Belli Başlı Hastalıklar ve Sağlık Sorunları", *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Bildiri Kitabı*, C. I, 20-24 Mayıs 2008, 852-879.
- P. Erdemir, Hatice ve Halil Erdemir, (2006) *Sardes, A Forgotten Metropolis at the Beginning of Royal Road*, Manisa Ofset, Manisa.
- Radt, Wolfgang, (1984), *Bergama, Arkeolojik Rehber*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul.
- Radt, Wolfgang, (2001), *Pergamon, Antik Bir Kent'in Tarihi ve Yapıları*, çev. Suzan Tammer, İstanbul.

- Ramage Nancy H. and Ramage, Andrew, (1996), *Roman Art*, Calmann and King Ltd., London.
- Scullard, H. H., (1994), *Roman Britain (Outpost of the Empire)*, Thames and Hudson, London.
- Sevimli, Şükran, (2005), *Anadolu Uygarlıklarında Temizlik Kavramı ve Uygulamalarının Evrimi*, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimler Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, danışman: İlter Uzel, Adana.
- Singer, P. N., (1997), *Galen (Selected Works)*, Oxford University Press, Oxford.
- Slums, Alex Scobie, (1986), "Sanitation and Mortality in the Roman World", *Klio*, 399-433.
- Şahinbaş Erginöz, G., (1999), *Hititlerde Anatomi ve Tıp*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- The Oxford Classical Dictionary*, (1996) ed. By Simon Hornblower and Anthony Spawforth, Oxford University Press, Oxford-New York.
- Thomas, Carmen, (1995), *Çiştteki Mucize*, çev: Leman Çalışkan, Doğan Yayın, İstanbul.
- Thomas, Christine M., (1998), *Ephesus*, Do-gü Yayınları, İstanbul.
- Thorpe, Martin, (2002), *Roma Mimarlığı*, çev. Rifat Akbulut, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Ünal, A., (1990=1992), "Ritual Purity Versus Physical Impurity in Hittite Anatolia: Public Health and Structures for Sanitation According to Cuneiform Texts and Archaeological Remains", in *Uluslararası Birinci Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Çorum, 19-21 Temmuz 1990, 208-223="Hititler Devri Anadolu'sunda Temizlikle İlgili Araştırmalar: Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar" Uluslararası Birinci Hititoloji Kongresi Bildirileri, Ankara, 186-207.
- Valbelle, Dominique, (1992), *Eski Mısır'da Yaşam*, çev. Cem Muhtaroglu, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Wells, Colin, (1992), *The Roman Empire*, Fontana Press, London.
- West, Robert Sackville, (1996), *Life In Ancient Rome*, London.
- Wycherley, R. E., (1991), *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?*, çev. Nur Nirven-Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Yegül, Fikret, (1986), *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis*, Harvard University Press, Cambridge.
- Yıldız, Nuray, *Eskiçağda Deri Kullanımı ve Teknolojisi*, Marmara Üniversitesi Yayınları No. 540, İstanbul.